

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

لے کے ناں میں سوہنے رب دا کراں کلام بیان
مہر محبت کرنے والا اُچا اُسدا ناں

ہزارہ دے آثارِ قدیمہ

ہزارہ دے آثارِ قدیمہ

پروفیسر بشیر احمد سوز

گندھارا ہندکو اکیڈمی پشاور

جملہ حقوق بحق گندھارا ہندکو اکیڈمی محفوظ اُن

نام کتاب	ہزارہ دے آثارِ قدیمہ
مؤلف / مترجم	پروفیسر بشیر احمد سوز
جناں کتاباں توں استفادہ کیتا گیا	سابق ڈائریکٹر "ہزارہ چیئر" ہزارہ یونیورسٹی
موضوع	زیر خاک، شاہ نظر خان، پاکستان ہر تہ
سرورق	تحقیق
سال اشاعت	ثاقب حسین
اہتمام اشاعت	2016ء
جی ایچ اے اشاعت حوالہ	محمد ضیاء الدین
قیمت	(جنرل سیکریٹری، گندھارا ہندکو بورڈ)
مطبع	F.27/17
پرینٹر	300 روپے
ISBN No.	گندھارا ہندکو اکیڈمی پشاور
ملوئیں واپتہ	جی ایچ اے لیزر پرنٹنگ، پشاور
	978-969-687-093-7
	گندھارا ہندکو اکیڈمی، 2 چنار روڈ،
	آبدہ، یونیورسٹی ٹاؤن پشاور

گندھارا ہندکو اکیڈمی پشاور

2- چنار روڈ، آبدہ، یونیورسٹی ٹاؤن، پشاور

091-9218164, 9218165

www.gandharahindko.com

انتساب

اپڑیں بزرگ

حضرت قاضی سعد اللہ (مورث اعلیٰ)، قاضی عبدالغفار تے

قاضی غلام احمد دے ناں جیہڑے قاضی القضاات بھی رہیے تے

دین تے دنیا بچ بڈاناں بھی پیدا کیتا۔

فہرست

۱- (ج)	(محمد ضیاء الدین)	ہک ضروری گل
۲- (ح)	(پروفیسر یحییٰ خالد)	ہزارے دے آثارِ قدیمہ
۳- (ڈ)	(پروفیسر بشیر احمد سوز)	کئی جی گل
۴- 1		ہزارہ داتعارف
۵- 2-5		ہزارہ ناس دی وجہ تسمیہ
۶- 6-9		گارڑموریہ
۷- 10-15		مانکرائے پنڈیاں دے آثار
۸- 16-18		زرڈھیری تمباگراں۔ ٹانڈا (زرڈھیری) مکڑھیال زرڈھیری
۹- 19-23		پرانڈیس قبرستان کس دے نے؟
۱۰- 24-27		سری کوٹ دے آثار
۱۱- 28-29		مانسہرہ
۱۲- 30-31		حادثاتی طور تے ملوئیں والیاں چیزاں
۱۳- 32-34		سونے داہار
۱۴- 35-46		مانسہرہ دا تاریخی کتبہ
۱۵- 47-48		تبصرہ
۱۶- 49-75		ہری پُردے آثارِ قدیمہ
۱۷- 76-105		ایبٹ آباد داتعارف تے آثارِ قدیمہ
۱۸- 106		مانسہرہ
۱۹- 107-119		تخصیص بالاکوٹ داتخصرتعارف تے اس دی تاریخی حیثیت

ہک ضروری گد

جناب پروفیسر بشیر احمد سوز صیب اوہ نابغہ روزگار شخصیت نیں جنہاں ٹوں ہزارہ دی تاریخ، زبان، ادب، ثقافت دی ترویج و ترقی اچ ہک منفرد مقام حاصل اے۔ میں ایہہ سمجھنا واں کہ ایہہ جناب پروفیسر بشیر احمد سوز صیب دا بوہت وڈا اعزاز اے کہ انہاں نے اس انتہائی اہم شعبے یعنی آثارِ قدیمہ تے ایہہ خوبصورت کتاب ”ہزارہ دے آثارِ قدیمہ“ لکھی اے تے میں ایہہ سمجھنا واں کہ اس کم دی ضرورت تا ہمیشہ سی ای ائی برے جناب پروفیسر بشیر احمد سوز صیب نے اس اہم موضوع تے کتاب لکھ کے ہک اہم تحقیقی کم سرانجام دتا وے تے انہاں دا ایہہ کم تعریف دے قابل اے۔ جناب بشیر احمد سوز صیب دے تحقیق اچ مختلف تحقیقات تے کتاباں سی استفادہ بی حاصل کیتا گئے تے اس طریقے تے انہاں نے ہندکو زبان اچ اس اہم موضوع تے کتاب تالیف کیتی اے۔ جناب پروفیسر بشیر احمد سوز صیب گندھارا ہندکو بورڈ پاکستان پشور دے نال طویل عرصے سی منسلک اُن تے اپڑی ماں بولی ہندکو تے ہندکو وانوں و سسے بی انہاں دی خدمات نمایاں ون۔ جناب پروفیسر بشیر احمد سوز صیب دی ترے کتاباں ”ہک ایہا راجہ ہک ایہی رانی“، ”ہزارہ رنگ“ تے ”تاریخ صحافت ہزارہ“ گندھارا ہندکو بورڈ تے گندھارا ہندکو اکیڈمی دے زیر اہتمام چھپیاں ون جنہاں ٹوں غیر معمولی پذیرائی حاصل ہوئی اے۔ میری دعا وے کہ خدا انہاں دے زور قلم اچ مزید اضافہ کرے تاکہ اوہ ادب تے علم دی دنیا اچ مزید کارہائے نمایاں سرانجام دیون۔

محمد ضیاء الدین

(جنرل سیکریٹری، گندھارا ہندکو بورڈ پاکستان)

ہزارے دے آثارِ قدیمہ

پروفیسر یحییٰ خالد

کسے بی جائی دی تہذیب آں ایہہ دستخراں جے اوہ کتنی پرائزی اے اُس آسٹے ہک ای طریقہ اے جے اس دیاں پرائزیاں تے مکیاں مکایاں دیاں بستیاں دی ٹھونڈ لوڑ کیتی جلتے تے اُتھوں ایہہ پتہ کیتا جلتے جے اُس علاقے بچ کدون تے کتنے لوک رہندے ریئے نے تے انہاں داسنیک کبجا ایہا۔ اسے آں اج دی سائیس زبانی آثارِ قدیمہ داناں دتا گیا اے۔ یعنی پرائزیاں بسنیکاں دے کہار باہر تے انہاں دے رہنڈیاں سہنڈیاں دے طریقے۔ اس واسطے خاص محکمے کم کردے نے تے جیہڑے ٹھونڈھ ٹکھار کر کے پتہ کردے نے جے اتھے کوئی پرائزیں بستی ہو ہلدی اے یا نیہہ۔ تے کدے اتھوں کسی بستی دے آثارِ ملدے نے تے اُساں بڑی احتیاط نال پھروں کے اتھوں بستی دے بسنیکاں دے احوال دی کھوج لاندے نے۔ اسماں دے ہزارے بچ انسانی زندگی بہوں پرائزیں اے۔ اتھے دیاں بٹیاں تے پرائزیاں بادشاہواں دے لکھے گئے فرمان تے اتھے دیاں مختلف جائیاں توں ملیاں دیاں بستیاں دے نشان اس گلاں دی دلالت کردے نے جے اتھے دیاں انسانی آبادیاں بہوں ای پرائزیاں نے۔ اتھے دیاں مختلف جگہاں دیاں کھدائیاں توں پتہ لگدے جے اتھے دیاں لوکاں دا شروع دا مذہب ہندومت تے بدھ مت ایہا۔ ہندومت اس علاقے داساریاں توں پرائزیاں مذہب اے تے اُس توں بعد اتھے اشوک اعظم دے زمانے بچ بدھ مت دابول بالار ایہا۔ اشوک اعظم دے فرمان ہزارے دیاں بہوں ساریاں جائیاں بچ ملدے نے۔ اسماں کول اس توں پہلے اس بارے کوئی مستند کتاب نیہہ ایہی جیہڑی اسماں اس گلاں توں آگاہ کر کے آ۔ جے اتھے اس بارے بچ کتنا کجھ کم ہو یا اے یا اتھے پرائزیاں نے بچ کوٹھ لوک آباد ایہے تے انہاں دار ہنڈ سہنڈ کس طرحیاں دا ایہا۔ اس کے دی اہمیت دی ہزارے دے اُس سپوت دے حصے بچ آئی اے جس کہنڈ کہٹ ہزارے دے بارے بچ بتری 32 کتاباں مختلف موضوعات تے لکھیاں نے۔ ایہہ شخصیت اے جناب پروفیسر بشیر احمد سوز۔

بشیر احمد سوز آں میں مکھوری نال تشبیہ دینا ہونا۔ اس آدمیے کول ہر ویلے ہک نواں منصوبہ ہوندے۔ اُس ہزارے دی ہر گٹھاں بچالے دی لوڑ ٹھونڈھ کیتی اے تے کردا پیا اے۔ اوہ ادب دا شعبہ ہووے۔ شخصیات دا شعبہ ہووے۔ لکھاریاں دی گل ہووے، پڑانویاں کتاباں دی گل ہووے، پرنٹریاں لوکاں دی گل ہووے۔ جتھے وی دینجو اس جنڑیں دا ہتھ دسدے۔ فر اُس آسٹے قدرت نے اُساں ہک ایہیا جیا موقع فراہم کر چھوڑیا جے تحقیق دے نال نال اُوہ ہزارے دیاں لکھاریاں وی سامڑیں آئز بکد ایہا۔ یعنی اُساں ہزارہ یونیورسٹی بچ ہزارہ چیمبر دا ڈائریکٹر مقرر کردا گیا۔ اس جنڑیں سُنو تھوڑے جے عرصے بچ ہزارے دے بارے بچ دہ بارہ عمدہ قسم دیاں تحقیقی تے تخلیقی کتاباں چھوڑیاں، کجھ بچ تحقیقی تے تخلیقی کتاباں راہے بچ ایہاں جے بشیر سوز تے ہور بہوں سارے کدیاں لوکاں یونیورسٹی بچوں سٹھ سالانہ تو اُتے ہونڑے دی وجہ نال فارغ کردا گیا تے ہزارہ چیمبر وی سقوط دا شکار ہو گئی۔ اُس تے کسے ڈائریکٹر دی تعیناتی نہ ہو سکی تے میرا خیال اے اُوہ عہدہ ہنڑ تا نڑیں خالی اے جس دی وجہ نال ہک عرصے توں تحقیقی کتاباں جیہڑیاں پاپ لائین بچ ایہاں آج تا نڑیں چھپڑیں دیاں منتظر نے۔ خدا جائز کیں ایہہ انتظار کدوں تک رہسی۔

جاں تا نڑی اس کتاباں دا تعلق اے میں کیوں جے اس مضمون دا آدمی نہ پراتنا جنڑناں جے جس قسم دے جنڑیں اس کتاباں دی تخلیق تے تحقیق دا ذمہ چایا اے اُس دے تجربے تے کے نال لکن اس گلاں دی شہادت اے جے ایہہ بہوں ای کے دی کتاب ہوسی۔ جتھوں تک میرے علم بچ اتھے دیاں پرائیڈیاں لوکاں تے مذہباں دی سمجھ اے اسلام تو بہوں پہلے ایہہ علاقے ہندو دھرم تے بدھ مت دے مرکز رہیں۔ پرائیڈیں دور دی زبانان بچ سنسکرت سب توں مشہور زبان ایہی۔ اصل آریائی دور ۱۵۰۰ ق م توں کہن کے ۳۰۰ قبل مسیح تک اے۔ مضمون لما ہونڑے دے ڈرنال میں بہوں ساریاں قوماں تے تہذیبیاں دے ذکر توں گریز کرناں۔

مختصر ایہہ وے جے برصغیر بچ کول تے دراوڑ قوماں توں کہن کے آج تا نڑی کئی قوماں حکمرانی کیتی تے اُنہاں اپڑیں عقیدیاں تے تہذیبیاں دے ایہجے رنگ جمائے جے صدیاں تے صدیاں گزرنے توں بعد بھی اُنہاں دے نشان ملدین انہاں آثار آں ٹھونڈھ کیں تے انہاں دے بارے علم حاصل کرنواں اصل بچ اپڑیں تاریخ نال جڑنے دے برابر اے۔ بچ تے ایہہ وے جے اوہی زندہ قوماں اخوا نڑیں دا حق رخدے

نے جھیڑیاں ورثے تے آثارِ قدیمہ دی ٹھونڈ بچا ہر ویلے مصروف رہندے نے تے آئزئیں والیاں نسلاں
وسطے علم دے خزانے جمع کر دے نے۔

برصغیر دے دووئے علاقیاں دی طرحاں ہزارے دی ترقی تے بھی مختلف زمانیاں بچ مختلف قوماں
سُنڑا پڑیں تہذیب تے عقیدیاں دے ایجکے نشان چھوڑے نے۔ جھیڑے وقت دے نال نال مہدے بھی
رہیے تے اساں دیاں اکھیاں توں چھپدے بھی چلے گئے۔ بعض تاریخی چیزاں تے عمارتاں اساں دے
سامڑیں ملیا میٹ ہوندیاں چلیاں گیاں پر علم دی کمی تے اساں دی کم عقلی دی وجہ نال اسی انہاں دی حفاظت نہ
کرکے۔ ایہہ اساں دی بد قسمتی اے اسی اپڑیں ملنے بچ پرائزئیں آثار آں ٹھونڈئیں بچا ناکام رہے آں۔

اسی بے شک حکومتی اداریاں دی کارکردگی توں مطمئن نہ جے جس طرحاں آثارِ قدیمہ دی تلاش وسطے کم کرنڑاں
چاہی دے اُس طرح تے عینھ ہو یا پر ایہہ بھی شکراے جے بعض ادارے جہاں بچا یونیورسٹیاں بھی شامل نے
آثارِ قدیمہ دی تلاش تے ٹھونڈ نکھار بچ مصروف نے۔ ہزارہ یونیورسٹی دے شعبہ آثارِ قدیمہ اس سلسلے بچ تسلی
بخش کم کیتا اے تے کئی جائیاں توں پرائزئیں آثار ٹھونڈئیں بچا کامیاب ہو یا اے۔

ہزارہ دی تہرتی کئی تہذیبیاں تے قوماں دے آثار نال مالا مال اے بس انہاں ٹھونڈئیں تے
انہاں دے بارے بچ جائزے دی لوڑ اے۔ پروفیسر بشیر احمد سوز ہزارے دے ادب تے ثقافت آں ترقی
دینڑیں وسطے جتنا کم کیتا اے اس توں ہر کوئی واقف اے تے انہاں دے کم آں دلوں مند اے۔

ایہہ کتاب ہزارے دے آثارِ قدیمہ دے حوالے نال لکھی گئی اے جس دی اہمیت توں کوئی انکار
عینھ کرکھدا۔ ایہہ کتاب برصغیر دی صدیاں دی تاریخ تے تاریخی آثار دے بارے بچ اساں واقفیت پہنچاندی
اے تے آثارِ قدیمہ تے کم کرنے والیاں وسطے قیمتی معلومات دا ذریعہ اے۔

.....

نکی جی گل

پروفیسر بشیر احمد سوز

اس بچ کوئی شک نینھ جے مانہہ دوئے بہوں سارے لوکاں دی طرحاں آثارِ قدیمہ دتھوئیں دا شوق ریہاتے میں ایہہ بھی سمجھناں جے ہر قوم داتے ہر حکومت دا ایہہ فرض اے جے اپڑئیں ملک بچ کھلے دے آثارِ قدیمہ دی تلاش تے ٹھونڈ ٹکاہارے جوگے ایچے ادارے بڑا وے جہیڑے انہاں تاریخی ورثیاں ٹھونڈ کے انہاں دے بارے بچ معلومات جمع کرے تے نالے انہاں دی حفاظت دا انتظام کرے۔ تاں جے ایہہ آثار موجودہ تے آنڑئیں والی نسلاں ایہہ دس کھنڈے جے اسان دے ملے بچ صدیاں پہلے کیہڑیاں کیہڑیاں تو ماں بسدیاں ریہاں تے کنہاں کنہاں حکمراناں اس علاقے تے حکومت کیتی۔ کیہڑیاں کیہڑیاں تہذیبیاں اتھے اپڑئیں نشان چھوڑین، تے اناں دارہنڑ سہنڑ اناں دی ثقافت دے اناں دی زبان تے اناں دی سیاسی تے معاشرتی زندگی کس قسم دی رہی اے کس مذہب نال تعلق رخدے ایہے تے انہاں دیاں قدراں طور طریقے تے رسم و رواج کس قسم دے ایہے۔ تاں جے اسان ایہہ پتہ چل سکے جے انہاں دی تہذیب رسماں تے انہاں دے مذہب تے عقیدیاں دُنیا تے کس طرحاں دے اثرات مرتب کیتے۔ جے گزرے زمانے دے ماہرین تے سوجھ بوجھ رخواں والے لوک پرائزیاں تہذیبیاں تے پرائزیاں تو ماں دے بارے بچ معلومات جمع کر دے رہندے تے اج اسان کول علم دے خزانے جمع ہوئے ہوندے۔ پر بدقسمتی نال اسان دے بزرگاں تے انہاں دے بزرگاں اس پاسے کدے تہیان نینھ دتا۔ جس وجہ نال اسی گزرے زمانیاں دے لوکاں تے اناں دیاں تہذیبیاں تے ثقافت دے بارے بچ اوہ علم ندرخدے جس دی اج بہوں ضرورت اے۔

ایہہ ضرور خوشی اے جے کجھ دھایاں توں اس پاسے بھی لوکاں دی توجہ ہوئی اے تے حکومت سُنڑ کجھ ادارے قیام ضرور کیتین۔

میں آثارِ قدیمہ دے بارے پنج زیادہ علم نہ رخداتے نالے ساری عمر ادب تخلیق کرنوئیں تے تحقیق در میری توجہ ریئی اے۔ ماہہ فخر اے جے میں ہزارے دے ادب تے ثقافت دے بارے پنج کچھ کتاباں لکھیاں تے بعض لوکاں کولوں لکھوایاں بی ہین۔

ماہہ ہزارہ یونیورسٹی پنج ہزارہ چیئر ڈاڈا ریکٹر بنڑایا گیا تے میں بہوں تھوڑے وقت پنج ہزارے دے بارے پنج بک درجن دے لگ پہگ کتاباں لکھیاں۔

”آثارِ قدیمہ“ میرا موضوع تے نینھ رہیا پر میں محسوس کیتا اے جے اس بارے بھی کوئی کتاب چھاپڑیں چاہی دی اے۔ اتفاق نال ماہہ شاہ نظر، صیب دی کئی جی کتاب ”زیر خاک“ مل گئی۔ جس دا میں ہندکو زبان پنج ترجمہ کیتا تے نالے اس پنج ہزارے دیاں تاریخی جایاں تے عمارتاں دے بارے پنج معلومات جمع کر کے انہاں دیاں تصویراں اس کتاب پنج جمع کیتیاں۔

میں ترجمہ وسطے ہندکو زبان آں کیوں چھڑیا؟ اس دا سدھاتے سادا جواب ایہہ وے جے ہندکو کچھ عرصے توں اگے بدھدی گئی اے تے ہندکو وان طے سنز بہوں محنت کر کے تے بڈیاں کوششاں نال حکومت خیبر پختونخوا وائ قائل کیتا جے ہندکو برصغیر دیاں بہوں پرانڑیاں زباناں توں بھی پرانڑی زبان اے۔ جس دا ہر کسی توجہ نہ دتی۔ کئی سالوں دی محنت تے کوششاں توں بعد حکومت ہندکو زبان آں بک مکمل زبان ہونوئیں دی وجہ نال آخر میں ہی گئی تے اسان نصاب پنج شامل کرنوئیں تے مجبور ہو گئی۔

بس اس گل میرا حوصلہ بدھایا تے میں بھی ہندکو لکھڑیں لگ پیاں۔ ہونوئیاں میریاں چھ کتاباں ہندکو زبان پنج چھپ چکین تے بک دو آں کتاباں تے صوبائی سطح تے قومی سطح تے انعام تے ایوارڈ بھی مل چکین میں ایہہ تالیف تے ترجمہ بھی اسی خیال نال کیتا اے جے آثارِ قدیمہ دے موضوع تے ہونوئیاں کوئی کتاب ہندکو پنج سامڑیں غینھ آئی تے شاید میری ایہہ کوشش کسی کم آجلے تے سکولاں تے کالجاں دے طالب علماں ہزارے دے آثارِ قدیمہ دے بارے پنج علم دے کہے۔ اللہ کرے جے ایہہ کتاب مفید ثابت ہووے تے ماہہ یقین اے جے ایہہ کتاب ہندکو زبان پنج آپڑیں جاضرور بنڑا سی۔

.....

ہزارہ دے آثارِ قدیمہ

پروفیسر بشیر احمد سوز